

Валентина Смірнова

РАЦІОНАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ ПОЛІТИЧНОГО ВОЛЮНТАРИЗМУ

У статті розкривається зв'язок між явищами політичний волюнтаризм, політичний раціоналізм і політична віра. Показано, що ірраціональність соціально-політичного життя неминуче породжує раціональні теорії, як спроби його впорядкування. Однак наслідком раціоналістичних політичних теорій постає політичний волюнтаризм.

Ключові слова: ірраціональність, раціональність, віра, волюнтаризм.

Valentyna Smirnova. Rational preconditions of political voluntarism. The article deals with the relationship between the phenomena of political voluntarism, political rationality and political belief. Shown that the irrationality of social and political life inevitably generates rational theories as attempts to organize. However, the result of rational political theories raises political voluntarism.

Key words: irrationality, rationality, faith, voluntarism.

Микола Бердяєв якось вигукнув... (Філософи, зазвичай, велемудро міркують. А Бердяєв завжди вигукує, наче повсякчас зчіплюється з уявним «недругом» у найпринциповішій дискусії. Критики називають цю особливість його стилю «незмінним форте»). Так от... Микола Бердяєв якось вигукнув: «Те, що двічі два – чотири, є насиллям над моєю свідомістю!» Бердяєв завжди дуже гостро, майже з надривом, як Достоевський, переживав будь-яке «насилля» й будь-яку «наругу» та «приниження». Скажімо, пониженням для людської гідності він вважав те, що Земля обертається довкола Сонця, а не навпаки. А й справді. Що є сонце? – згусток термоядерної реакції, та й годі. Інша справа – Людина: душа, образ і подоба Божа, здатність до титанічного звершення. То ж, якщо правильно розставляти акценти, якщо онтологію підпорядкувати аксіології, то не Земля – домівка Людини, а Сонце – ліхтар людських

пошуків і діянь – має обертатися довкола Землі. Так було б справедливіше, гідніше, вважав Микола Бердяєв.

Суть полягає в наступному: Бердяєв був першим філософом, який звернув увагу на тиранію раціоналізму й науки. Людська здатність до раціонального мислення та логіки, яка мала стати передумовою свободи людини, її спроможності робити правильний вибір, у підсумку виявилася не менш тиранічною, аніж схильність підпорядковуватися спонтанним покликам. Логіка та раціоналізм не передбачають свободи вибору. Який може бути вибір, коли запитується, скільки буде двічі два? Решітка таблиці множення сковає свідомість.

Марк Твен якось пожартував: мені шкода людей, які не можуть дозволити собі писати одне й те саме слово, то так, то сяк, як їм заманеться. Це достоту бердяєвське ставлення до граматики. Тільки, на відміну від Бердяєва, Твен не бунтує, а іронізує.

Людство стало рабом техніки, стверджували екзистенціалісти. Це думка не нова. Ще Жан-Жак Руссо обурювався цивілізаційними путами – будинками в сім поверхів і театрами. Афінські кініки зневажали пергамент, який міг би зберегти їхні оригінальні міркування (писемність не сприяє розвитку природної пам'яті), одягом і глечиками (людина має шкіру, що захищає їх від спеки й холоду, та долоні, щоб можна було напитися).

Будинки в сім поверхів здійнялися вище хмар, пергамент і таблиця множення перетворилися на комп'ютер, одяг, який мав би захищати від холоду, став схожим на казна-що від кутюр. Лише в моменти зародження певних явищ людство годне завважити можливі небезпеки. Кініки помітили можливу залежність людини від побутових зручностей, Руссо – від культури, Бердяєв – від науки. Але всі ці речі стали невід'ємною частиною нашого життя. (Чи, можливо, наше життя стало невід'ємною частиною всіх цих речей).

Цілком подібна лінія протистояння між раціональністю й ірраціональністю розгорталася й у політичній думці. Політичне життя, якщо порівнювати його не лише з Античністю, а й домодерними суспільствами, надзвичайно ускладнилося. Демократія з безпосередньої перетворилася

на представницьку. І споглядаючи поступ виборчих технологій, починаєш сумніватися, а чи й справді йдеться про демократію. Нині в апараті державного управління міністерств, відомств і комітетів більше, аніж трибів у швейцарському годиннику. Та якщо принцип роботи годинника ще можна зрозуміти, то народження й утілення державно-політичного рішення – незбагненні (принаймні іноді). Тож не дарма політологи порівнюють інституційний механізм прийняття державно-політичного рішення з «чорною скринькою». Між людиною і Богом стоїть Церква. Між людиною і товаром на прилавку – банк. Між життям і вічним спокоєм – траурна агенція з метровим преїскурантом. Життя справді перетворилося на, як висловлюються психологи, «життєдіяльність». Раціоналізація життя призвела не до його спрощення, не до уподібнення точності силогізму, а до ускладнення. Процес раціоналізації перетворився на фарс і гротеск. Спроба подолати хаос шляхом інституалізації та регламентації життя обернулася перетворенням самих інститутів і регламентів на згусток хаосу, який (чомусь) не дуже поспішає упорядковуватися, дотримуючись принципів синергетики.

Мабуть, життя є тією річчю, яка не надто вже й придатна до впорядкування. Ірраціональність щонайможливішого штибу є нездоланною та неминучою. І виходом із бюрократичного лабіринту, що петляє в горі державних інституцій, дуже часто є елементарний волюнтаризм – ірраціональне воління, а інколи і просто примха.

Отже, ми бачимо, як окреслюються ключові поняття нашого міркування. Це діалектичні пари: порядок – хаос, раціональність – ірраціональність. Конкретизуючи ці поняття, дуже легко збитися на манівці безлічі трактовок, що накопичились у горезвісній «бібліотеці» культури. Наразі ж доцільно таки відзначити наступний аспект: завдяки чому ми маємо поняття «порядку» та «хаосу», «раціональності» та «ірраціональності»? Завдяки тому ж таки раціо – розуму. Усі згадані поняття однаково раціональні вже з тої причини, що вони – поняття, тобто породжені розумом. То ж чи є «порядок» і «хаос», чи є «раціональність» й «ірраціональність»? Чи є за словами, якими ми оперуємо, речі. Чи слова – лише слова, за якими немає нічого, окрім порожнечі, нічого, окрім гри розуму?

Наразі дуже легко відбутися гегеліанською формулою: ототожнити поняття та буття. Лев Шестов, зіставляючи вчення Гегеля та Кіркегарда, завважив: події в особистому житті Кіркегарда вплинули на його творчість, однак, жодних сумнівів, якби Гегель прожив геть інше життя, ані ж те, яке йому випало, це жодним чином не позначилося б на його вченні. Утім, за всієї поваги до Шестова, мусимо зауважити: якби Гегелю випало жити не в ХІХ ст., а на зламі ХХ–ХХІ ст., то він ніколи не ототожнив би поняття та буття. Бо саме буття не має нічого спільного з поняттями. Скажімо, сучасна фінансова система існує сама по собі, не залежно від товарного обміну. А політична влада постає завдяки інформаційним образам, переміщується у світ «символічної політики» і набуває цілковитої незалежності від результатів діяльності політичних інститутів і справжніх потреб виборців.

Ми маємо припустити, що згадані понятійні пари не описують повною мірою сучасну соціально-політичну реальність. Раціональність інституцій і трактовок існує окремо й уже не протистоїть хаосу буття. І ця «символізація» «світу ідей» лише поглиблює хаос. Таким чином, ми потребуємо додаткових понять, які могли б зв'язати розчепленість буття та суджень про нього. І цим додатковим поняттям може бути лише «екзистенція» – саме життя, безпосередній досвід і світовідчуття, які притаманні кожній людині, не залежно від того, які судження про буття вона має.

Отже, перед нами з усією очевидністю постають два філософські дискурси – філософія життя (Артур Шопенгауер, Фрідріх Ніцше, Зигмунд Фройд) та екзистенціалізм (Жан-Поль Сартр і Альбер Камю). Звісно, зазначений перелік основоположників і теоретиків цих філософських напрямів далеко не повний. Але не в цьому річ. Наразі ми не тривожитимемо прах, який лежить на їхніх фоліантах. Бо ми звернемося до іншого дискурсу, який також, зіставляючи уявлення про буття і саме буття, зробив акцент на практиці – безпосередньому досвіді, що розставляє всі крапки в теоретичних уявленнях. Ідеться про марксизм.

Для Карла Маркса культура, політика та капітал були фетишами, за яким приховувалась єдина реальність – праця.

Як зазначав Бертран Рассел, Маркс – один із перших філософів, котрий, прагнучи пізнати буття, зробив акцент на досвіді [1, с. 652]. Але досвід сам по собі не може правити за теоретичну основу. Досвід, за висловом класика, «сліпий». Йому потрібний рефлексивний інструмент, себто – наука. Карл Маркс був переконаний, що теорія економічної детермінації цілком вичерпно пояснює еволюцію політичних систем і соціально-політичну мотивацію. Йому здавалося, ніби він знайшов ключ, яким відмикалися таємниці історії та логіка творення майбуття – він пізнав божественну алхімію, головний екстракт якої не ртуть, а піт праці. Маркс створив справжню апологію праці. Але створив її шляхом наукового пізнання, до якого праця ставиться нігілістично.

Тут потрібно зробити наступні акценти:

1) простеживши в історії зв'язок між власністю на засоби виробництва та політичною системою, Маркс дійшов висновку про визначальність першого елемента системи щодо другого;

2) якщо система власності є визначальним чинником, то, за логікою Маркса (а ця логіка є незаперечною з погляду причинно-наслідкового зв'язку), зміна форми власності неминуче призводитиме до зміни соціально-політичної системи;

3) теоретична модель оптимальної системи виробничих відносин (зокрема і власності на засоби виробництва) може бути сконструйована шляхом простеження історії зміни системи цих відносин і виокремлення вірогідних тенденцій;

4) отже, якщо шляхом наукового пізнання вдасться правильно визначити вірогідні тенденції, а відтак і ймовірну закономірно визначену майбутню модель суспільно-економічних відносин, то очевидною стає й доцільна, закономірно визначена модель політичних відносин.

Саме ці чотири елементи, висловлені у формі силогізму, ми й бачимо в основі соціально-економічного вчення Карла Маркса. І тут не йдеться про те, чи є істинною Марксова теорія. Як зазначав той-таки Рассел, докладніший аналіз економічної детермінації показує, що взаємовідносини між економічною та політичною системами

набагато складніші, а отже, і вчення Маркса є достоту схематичним. Але не в цьому річ. Сенс не в критиці марксизму. Сенс в іншому – в логіці, яку опосередковує Маркс, у вибудованій системі причинно-наслідкових зв'язків, як мисленнй моделі. І модель ця є цілком вірогідною та несуперечливою з наукового погляду.

А тепер, щоб зрозуміти становлення марксизму, звернімося до міркувань Ханни Арендт. Дослідниця пише, що Маркс по-філософськи поставився до філософії – він відмовився від неї. Натомість поставив за мету змінити соціальні реалії, які й визначають філософські уявлення. Він спробував реалізувати філософію в політиці [2, с. 21]. Якщо згадати вислів Ісаака Бабеля, Маркс відмовився «скандалити на папері» й заходився «скандалити на майдані». Що ж змусило його вийти на «майдан»? Що змусило його скласти апологію революції: усвідомлення суперечності між політичною надбудовою й суспільно-економічною формацією?; чи, можливо, саме прагнення «майдану» спонукало знайти раціональне пояснення такої бажаної філософії в політиці? Хто кого породив, Маркс-філософ – Маркса-революціонера, чи Маркс-революціонер – Маркса-філософа?

Напевно, й сам Маркс не зміг би дати вичерпної відповіді. Але той факт, що класові суперечності не конче породжують революційний вибух, свідчить про первинність усе ж особистісно-психологічної мотивації (за приклад може правити еволюція лейборизму та тред-юніонів у тій-таки Великобританії, яка була для Маркса «емпіричним матеріалом», на основі якого аналізувалася еволюція капіталізму). Маркс побачив за суперечностями революцію лише тому, що бачив її ще до того, як зміг виокремити самі суперечності. Усі його міркування так чи інакше вели до апології революції. Так, звернувшись до вчення Карла Маркса, ми можемо бачити, що за позірною науковістю теорії приховується не що інше, як політичний волюнтаризм, який, напевно, живився особистісними мотивами, яких наразі аналізувати не має сенсу.

Отже, ми приходимо до міркувань, із яких розпочиналася ця стаття: до самого феномену насилля, яке може чинитися в формі наукової теорії. Маркс, як і теоретики більшовизму, був певен в істинності власної теорії. Отже,

будь-яка теорія може бути або істинною, або хибною. Як розпізнати істину? – вічне запитання, на яке й досі немає відповіді. Щодо цього Сократ сперечався з софістами, Платон із Аристотелем. Філософія знайшла вихід із цього вічного спору, запропонувавши тезу про існування абсолютної (непізнаваної) істини й істини відносної. Цінність будь-якої теорії полягає в її узгодженості, її здатності вірогідно пояснювати доступні феномени. Геометрія Лобачевського не спростовує геометрію Евкліда, бо йдеться про різні доступні феномени. Однак Маркс і його послідовники цілком ірраціонально увірували в істинність економічного марксизму, а відтак і в припустимість волюнтаристичного втілення політичних настанов, які з неї робили.

Марксизм – це не тема для дискусії, а догма, стверджував Володимир Ленін. Наслідки такого «релігійно-іраціонального» ставлення до теорії та її волюнтаристичного втілення – відомі. Але поставимо запитання: невже тільки політичний марксизм грішив волюнтаристичним утіленням власних теоретичних максим? Прагнучи відповісти на це запитання, ми натрапляємо на зв'язок між поняття «волюнтаризм» й іншим поняттям – «категоричність». Згадаймо категоричний імператив Іммануїла Канта. Кант не передбачав жодних винятків, жодної ситуації, в якій його імператив втрачав би силу. Але життя спростовує цю категоричність. Скажімо, Кант наполягав на непохитності вимоги правдивості: завжди, за будь-яких обставин кажи правду, наполягав Кант. (Ця теза була підставою для глузувань над кантіанством іще за життя його творця). Важко собі уявити, що сам Кант завжди керувався цією вимогою. Однак спитаймося, які витoki кантіанського категоризму? Вони, безперечно, містяться в просвітницькому пошануванні розуму. Світ, вважали ідеологи Просвітництва, потрапивши до середньовічної темряви, збився на манівці; і наше завдання, переконували вони, збагнувши раціональний світоустрій, перевлаштувати світ. Наскільки просвітницька апологія розуму була переконлива – це інше питання. Але наразі має значення таке: волюнтаризм завжди потребує обґрунтування – це по-перше. І водночас, згадаймо еволюцію Марксового вчення, те, як Маркс-революціонер породив Маркса-філософа, а потім піддав його

остракізму. Конфлікт, який завжди присутній у житті, спонукає до волюнтаризму, а отже, й до раціоналізації конфліктних підстав. Відтак – і це по-друге – вольова здатність, що лежить в основі волюнтаризму, породжує раціоналістичні трактування.

Сократ відкрив загальні поняття, які ми нині називаємо «універсаліями». Платон запропонував теорію, яка конкретизувала буття цих загальних понять. За Платоном – це умоглядний світ ідей. І що більше безпосередні речі тотожні їхнім ідеальним прообразами, то досконаліші ці речі. Зокрема, чим більше справедливість, яка панує в певній державі, тотожна справедливості ідеальній, то більше сама ця держава є досконалою. Платон вважав, що його розуму доступне пізнання ідеальних прообразів. І тиран Сіракуз повірив Платону. Платон цілком радикально заходився облаштовувати життя в Сіракузах відповідно до своїх прозрінь політичних ідеалів. Фінал відомий: Платона продали в рабство.

Філософи просвітництва, дотримуючись максимуму Рене Декарта – сумнівайся в усьому – піддали критиці політичні традиції. Бенедикт Спіноза – славний послідовник Декарта – у своєму «Теологічно-політичному трактаті» розвінчав усяке марновірство в поглядах на священну історію. І традиції політичні, і традиції релігійні втратили довіру. У підсумку, довіру здобула лише гільйотина. За логікою, що більше непросвітлених голів скочувалося до її кошика, то більше просвітлених голів мало залишатися на плечах, отже «сума розуму» у світі зростала. Раціоналізм, який розпочався з критики марновірства, завершився терором. Страх, утома й збайдужіння призвели до реставрації Бурбонів, режим яких був набагато гірший, аніж дореволюційний. Бурбони, як мусили визнати французи, нічого не забули, але нічого й не навчилися. І гільйотина стала елементом національного колориту Франції.

Ми звично трактуємо волюнтаризм як ірраціональну стихію, як хвилю надмірних емоцій, у якій тоне розум. Як темряву фанатизму, котра поглинає всякі проблески здорового глузду. Однак погляд на добу Античності та Нового Часу дає можливість пересвідчитися, що за волюнтаристичним втіленням політичних доктрин завжди стоїть

раціональне трактування. І більше того – без раціонального обґрунтування жодна волюнтаристична діяльність неможлива. За волюнтаристичним зусиллям мусить перебувати переконаність, віра у непогрішимість учення. Відчуття, що істина осягнута, засоби втілення істини, зокрема й істини політичної, – відомі. А коли є знання про істину та очевидні засоби її втілення, то всілякі перепони на шляху істини – це лише відмовки, банкрутство духу, страх і упередження. Волюнтаризм неможливий без раціоналізму, це – нерозривний тандем. І тому, жодних сумнівів: там, де з'являється «неспростовне» й «обґрунтоване» вчення, варто чекати на гільйотину. Химера гільйотини з'являється лише у світлі розуму.

Ми маємо звернути увагу на ще одне поняття, яке опосередковує зв'язок між поняттями «істина» (наука, теорія, раціоналізмом) і «волюнтаризм». Це поняття – «віра». Наше мислення... (Йдеться не про релігійне світовідчуття, а саме про мислення). Наше мислення неможливе без віри. Найелементарніший приклад: ми приймаємо на віру геометричні аксіоми, які неможливо довести. Неможливість доведення відсилає нас до досвіду, який завжди є недостатнім. (Звернімо увагу, прагнучи відповісти на запитання, яке походження апіорних понять, Кант вказує саме на досвід). Скажімо, дві прями, які лежать в одній площині й не перетинаються, – паралельні. Цю аксіому неможливо довести. Але досвід підказує, що, напевно, згадані прями – паралельні. Однак ми не маємо безпосереднього досвіду спостереження паралельних. Отже, досвід, помножений на абстрагування, дає нам аксіому, яка не надається до доведення, і на її основі ми будемо раціональні геометричні судження. Не менш аксіоматичні й наші політичні поняття: нація, права людини.., «завжди кажи правду», додав би Кант. Кант не зміг довести, чому завжди потрібно казати правду. Але від цього правдивість не перестає бути цінністю. Усі нації роздирають внутрішні конфлікти, але від цього національне чуття (доки є віра в існування нації) не применшується. Таким чином, «віра» є тим поняттям, яке опосередковує раціональне судження (як мисленнєву реальність) і волюнтаризм (як реальність діяльності).

Отже, ми можемо підбити певні підсумки.

1. У політиці завжди простежуються раціональні й ірраціональні феномени. Спроби обмежити соціально-політичну ірраціональність шляхом інституалізації та номативізації суспільних відносин мають своїм епіфеноменом надмірну бюрократизацію (перетворення бюрократичної системи на самодостатню) та нефомальні способи її подолання. Це, зокрема: 1) адміністративний волюнтаризм і 2) корупція.

2. У сфері ідеологій раціональні трактування політичного життя приводять до заперечення політичних і культурних традицій. Раціональні політичні теорії (які претендують на пізнання визначальних чинників історичного процесу та суспільних відносин) неодмінно породжують волюнтаризм як найефективнішу та найрадикальнішу форму політичного реформування.

3. Раціональні політичні теорії та волюнтаризм (як форма їхньої реалізації) опосередковується політичною вірою, яка забезпечує політичну мобілізацію та легітиме політичне реформаторство.

1. Рассел Б. Історія західної філософії; [пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Таращука]. – К.: Основи, 1995. – 759 с.

2. Арндт Х. Між минулим і майбутнім; пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2002. – 321 с.